

2980-2806

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Vol./Cilt: 1 / Issue/Sayı: 2, Dec./Aralık 2023, pp./ss. 156-175.

Mısır'dan Dünyaya Bakmak: İbn Abdülhakem ve Fütûhu Mısır Adlı Eseri

Looking at the World from Egypt: Ibn Abdulhakem and his Work: Futuhu Mısır

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10433027>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date

25.07.2023

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date

10.10.2023

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date

31.12.2023

Dorlion Journal

Sabır Korkmaz

Milli Eğitim Müdürlüğü, Gaziantep

sabirkorkmaz1@hotmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-5709-0444>

Prof. Dr. Adnan Adıgüzel

ESOGÜ, İlahiyat Fakültesi, ESKİŐEHİR

adiguzela63@gmail.com

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-4818-4051>

Bu çalışma, ESOĞÜ Sos. Bil. Enst. İslam Tarihi ve Sanatları Bölümünde Prof. Dr. Adnan Adıgüzel danışmanlığında Sabır Korkmaz tarafından hazırlanmış olan İbn Abdülhakem ve Fütûhu Mısır Adlı Eseri başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Öz

Mısır, Mağrib ve Endülüs tarihi hakkında bilinen en eski eser, İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısır* ve *ahbâruhâ* adlı eseridir. Eser bu özelliğinden dolayı kendisinden sonra gelen müellifler için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Bu çalışmada müellifin hayatı hakkında bilgi verilmeye çalışılmış, eserin dikkatlice okunmasıyla başta üslup ve içerik olmak üzere farklı yönlerden değerlendirilmesi ve tanıtılması amaçlanmıştır. Yine müellifin naklettiği bilgilerin kaynakları ve sonraki dönemde onu kaynak olarak kullanan, ona atıflarda bulunan diğer müellifler tespit edilmeye çalışılmıştır. Yöntem olarak öncelikle eserin farklı nüshaları gözden geçirilerek içeriği tespit edilmiştir. Daha sonra müellifin izlediği tarih metodu, rivayetleri ifade tarzı, kullandığı dil ve üslup gibi konular ele alınmıştır. Bunun yanında eserin çeşitli yönlerden değerlendirilmesi yapılarak önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sonuçta *Fütûhu Mısır* ve *ahbâruhâ* adlı eserin Müslüman tarih yazıcılarının genel yöntemi çerçevesinde Hz. Âdem'den başlatılmış, Mısır merkezli yerel tarih eseri olarak hazırlanmış olduğu tespit edilmiştir. Bunun yanında eserde satır aralarında başka yerlerde bulamayacağımız orijinal ve ilginç ayrıntı bilgilere yer verildiği, özellikle Mısır, Mağrib, Endülüs'ün fetih süreci ve Berberiler hakkında önemli detaylar aktarıldığı görülmüştür. Eser, kendisinden sonraki müellifler için önemli bir kaynak olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, İbn Abdülhakem, Fütûh, Mısır, Tarih, Mağrib, Endülüs

Abstract

The earliest known work on the history of Egypt, the Maghrib and Andalusia is Ibn Abd al-Hakam's Futuhu Mısır wa ahbâruhâ. Due to this feature, the work has been an indispensable source for later authors after him. This study aims to give information about the author's life and to evaluate and introduce the work in different aspects, especially in terms of style and content, through a careful reading of the work. In the study, the sources of the information transmitted by the author and other authors who used him as a source and made references to him in the subsequent periods were tried to be identified. As a method, firstly, the content of the work was determined by reviewing different copies of the work. Then, issues such as the historical method followed by the author, the way he expressed the narrations, and the language and style he used were discussed. In addition, the study includes during the period of Ibn Abd al-Hakam and tries to reveal its importance by evaluating the work from various aspects. As a result, it was determined that Futuhu Mısır wa Futuhu Mısır

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Korkmaz, Sabır – Adıgüzel, Adnan. "Mısır'dan Dünyaya Bakmak: İbn Abdülhakem ve Fütûhu Mısır Adlı Eseri". Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD) 1/2 (Dec. 2023), 156-175. DOI: <https://doi.org/10.5281/10.5281/zenodo.10433027>

wa *ahbâruhâ* was prepared within the framework of the general method of Muslim historiographers as a local history work centered on Egypt, starting from Adam. In addition to this, it has been observed that the work contains original and interesting details that we cannot find elsewhere, especially important details about Egypt, Maghrib, the conquest process of Andalusia and the Berbers. The work has been an important source for later authors.

Key Words: History of Islam, Ibn Abd al-Hakam, Futuh, Egypt, History, Maghreb, Andalusia

1. GİRİŞ

Mısırlı müellif Ebü'l-Kâsım İbn Abdülhakem'in (ö. 257/870) *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ* adlı eseri, *Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, *Fütûhu Mısır ve'l-İskenderiyye ve'l-Mağrib ve'l-Endelüs ve ahbâruhâ* adlarıyla da bilinmektedir. Bu eser Mısır, İfrîkiye, Mağrib ve Endülüs'ün Müslümanlar tarafından fethi hakkındaki bilinen en eski kaynaklardan biridir. Eser, aynı zamanda mahallî tarih yazıcılığının ilk örneklerinden olması hasebiyle daha sonraki Mısır tarihçileri için önemli bir kaynak olmuştur.¹

Bu eser tam olarak ilk defa Amerikalı tarihçi Charles Cutler Torrey (1863-1956) tarafından yayımlanmış, sonrasında pek çok araştırmacı Torrey'in bu neşrini esas alarak eserin yeni basımlarını gerçekleştirmişlerdir.² Yedi bölümden oluşan *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ* adlı eser, rivayetçi tarih anlayışıyla telif edilmiş, esere dünyanın yaratılışı ile başlanmış, Hz. İbrahim'in Mısır'a girişi, Hz. Yusuf ve sonrasındaki Mısır krallarının durumu, Mısır'da İsrailoğullarıyla Persler ve Rumların durumu anlatılmıştır.³

İkinci bölümde tamamen Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethini ele almıştır. İlk olarak Hz. Peygamber'in Mısır Mukavkısı'nı İslam'a davetin, ardından ayrıntılı bir şekilde Mısır coğrafyasının fethi anlatılmıştır. Burada Mısır'ın anveten mi sulhen⁴ mi fethedildiği tartışılmış, rivayetlerin çoğunluğuna göre Mısır'ın anveten fethedildiği tespit edilmiştir.⁵ Üçüncü bölümde Mısır'ın fethi sonrası sosyal, kültürel ve siyasal çalışmalar ve imar çalışmalarından bahsedilmiş, bu çerçevede Arap komutanların bölgede inşa ettikleri askerî kamplar, yeni şehir planları ve yapılar hakkında bilgi verilmiştir.⁶

Dördüncü bölümde Mısır'ın fethini gerçekleştiren Amr b. el-Âs ve Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh döneminde bölgedeki idarî yapı hakkında bilgi verilmiştir.⁷ Beşinci bölümde bazı komutanların Kuzey Afrika ve Endülüs'ü fethetme girişimlerinden söz edilmiştir.⁸ Altıncı bölümde Mısır'ın fethinden 246/860 yılına kadar Mısır'da yaşayan kadırlara yer verilmiş,⁹

¹ Nadir Özkuyumcu, "Ebü'l-Kâsım İbn Abdülhakem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/278.

² Özkuyumcu, "İbn Abdülhakem", 19/278.

³ Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Mısırî el-Kureşî, "*Fütûhu Mısır ve Ahbâruhâ*", thk. Hamâhullah Vulid es-Sâlim (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012), 9-48.

⁴ Anveten, bir yeri savaşarak, sulhen ise barış yoluyla, karşılıklı anlaşma yapılarak ele geçirmek.

⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 49-91.

⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 92-133.

⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 134-181.

⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 182-210.

⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 211-234.

yedinci ve son bölümde ise daha çok Mısır'ın fethini gerçekleştiren ashâbın rivayet ettikleri hadis-i şeriflerle ilgili bilgi verilmiştir.¹⁰

Çalışmada İbn Abdülhakem'in öncelikle ana kaynaklar olmak üzere diğer kaynaklar ve araştırmalardan yararlandığı görülmüştür. Bu anlamda özellikle Ebû Hâtim er-Râzî'nin *el-Cerh ve't-ta'dîl*'i, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-a'yân*'ı, İbn Hacer el-Askalânî'nin *Tehzîbü't-Tehzîb*'i gibi klasik kaynaklara başvurulmuştur. Ayrıca Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Hedîyyetü'l-ârifîn*'i, Ziriklî'nin *el-A'lâm*'i, Kehhâle'nin *Mu'cemü'l-müellifîn*'i, ve Fuâd Sezgin'in Arapça'ya *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî* olarak tercüme edilen eserlerden istifade edilmiştir.

İbn Abdülhakem'in rivayette bulunduğu kişiler kadar özellikle Mısır tarihi hakkında kendisinden rivayette bulunan müellifler tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonuçta birçok önemli tarihçinin onun eserine atıflar yaptığı görülmektedir. Muhammed b. Yûsuf el-Kindî'nin (ö. 350/961) *Kitâbu'l-Vulât*'ı, Yâkût el-Hamevî'nin (ö.626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ı, Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*'i, İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) *Kitâbü'l-İber ve divânü'l-mübtede' ve'l-haber*'i, Makrîzî'nin (ö.845/1442) *el-Hitâtü'l-Makriziyye*'si, İbn Tağrîberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücâmü'z-Zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*'si ve Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Hüsnü'l-muhâdara*'sı da İbn Abdülhakem'e atıf yapan müelliflerdendir.

Etik Beyan: Araştırma doküman incelemesine dayalı olduğundan etik kurul onayı gerekmemektedir.

1. İbn Abdülhakem'in Hayatı, Tahsili ve İlmî Çevresi

Müellifin tam adı Ebu'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem b. A'yen b. Leys el-Mısırî el-Kureşî'dir.¹¹ Onun, 182 ya da 187/798-803'te Fustat'ta doğmuş,¹² dedesinin ismine izafeten daha çok İbn Abdülhakem lakabıyla tanınmış, künyesinden aslen Kureyş kabilesine mensup olduğu anlaşılmaktadır. Abdülhakem ailesi Mısır'ın fethiyle birlikte Arap yarımadasından buraya yerleşen ilk ailelerdendir. Ailesi aslen Akabe yakınlarında bulunan Hâkl köyündendir. Dedesi A'yen İskenderiye'ye yerleşmiş, büyük servet kazanıp kısa zamanda meşhur şahsiyetlerden biri haline gelmiştir. Abdülhakem ailesi Hicrî 2. yüzyılda İskenderiye'den ayrılıp başkent Fustat'a yerleşmiştir.¹³ Bu aileden Mısır'da ilimde temayüz etmiş birçok şahsiyet yetişmiştir. Bu anlamda İbn Abdülhakem'in babası Abdullah, İmam

¹⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 235-297.

¹¹ Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs b. Münzir er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1.Basım, 1372/1953), 5/257; Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, 1414/1993), 6/208; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*. thk. Şerafeddin Yaltkaya (Beirut: Dâru İhyâü't-Turâsi'l-Arabî, 1941), 1240; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedîyyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* thk. Kilisli Rifat Efendi & İbnülemin Mahmud Kemal İnan & Avni Aktuç (İstanbul: Müessesetü't-Târîhu'l-Arabî, 1991), 1/512; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn* (Dımaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1376/1957), 2/96; Nadir Özkuyumcu, "İbn Abdülhakem", 19/278.

¹² Abdüsselâm es-Seyyid, *Mevsûa'tü Ulemâi'l-Arab* (Umman: el-Ehliyetü Linneşri ve't-Tevzi', 2005), 115; Özkuyumcu, "İbn Abdülhakem", 19/278.

¹³ Abdüsselâm es-Seyyid, *Mevsûa'tü Ulemâi'l-Arab*, 115; Özkuyumcu, "İbn Abdülhakem", 19/278; Saffet Köse, "Abdullah b. Abdülhakem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/276-277.

Mâlik'in en gözde öğrencileri arasına girmiş ve hocası Eşheb el-Kaysî'nin vefatından sonra Mısır'daki Mâlikî mezhebinin en önemli temsilcisi haline gelmiştir. Abdullah aynı zamanda siyasî anlamda da etkili bir kişi olmuştur. Nitekim İsâ b. Münkedir, Abdullah'ın önerisiyle vali Abdullah b. Tâhir tarafından Mısır kadısı olarak tayin edilmiş (211/826), kendisi de şahitlerin tezkiyesi hususunda İsâ b. Münkedir'in danışmanlığını yapmıştır.¹⁴ Yine kardeşlerinden Muhammed aile dostu olan İmam Şâfiî'nin ders halkasına katılmış, başta fıkıh ve hadis olmak üzere birçok alanda ondan istifade etmiştir. Muhammed, babası Abdullah'ın vefatından sonra Mısır Mâlikîliğinin önemli bir temsilcisi olmuştur. İbn Abdülhakem'in diğer kardeşleri Abdülhakem ve Sa'd da fıkıh ve hadis ilimlerinde temayüz etmiş ve özellikle fıkıh alanında daha çok öne çıkmıştır.¹⁵

İbn Abdülhakem, ilk önce babasından hadis ve Mâlikî fikhî konusunda dersler almıştır. Babasının muhaddis olması İbn Abdülhakem'in küçük yaşta bu alana yönelmesine vesile olmuştur. O, 12 yaşlarında iken (199/815) İmam Şâfiî Mısır'a gelmiş ve uzun bir süre Abdülhakem ailesinin misafiri olmuştur. O da genç yaşlarında İmam Şâfiî'nin ders halkasına katılmış, imamı yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Onun Şâfiî ile olan bu tanışıklığı Mısır çevresinde ortaya çıkan dinî ve fikrî hareketleri tanıma ve onlardan istifade etmenin kapılarını açmıştır.¹⁶ İbn Abdülhakem, babasının ders halkasına katılan Mağrib ve Endülüslü ulemeden da tarih öğrenmiştir. Onun Mağrib ve Endülüslü kişilerden dinlediği kıssalar ve hikâyelerle bölgenin tarih, kültür ve gelenekleri hakkındaki elde ettiği bilgiler kendisini tarih alanında araştırmalar yapmaya sevk etmiştir.¹⁷

İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ'yı* hangi tarihte kaleme aldığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak Mihne¹⁸ döneminde İbn Abdülhakem'in kardeşlerinin yargılanması (218/833), bilhassa kardeşlerinden Muhammed'in hapse atılması ve orada vefatı, diğer kardeşi Abdülhakem'in de işkence altında ölmesi, muhtemelen onun dinî ilimlere olan ilgisini ve meşguliyetini azaltmıştır. Bu olayları hesaba katarak muhtemelen eserini 234-246//849-860 yılları arasında yazmış olduğunu düşünebiliriz. O, bu dönemde dinî ilimlerden ve siyasetten uzak durup ilgisini özeldede Mısır tarihi, genel anlamda ise İslâm fetihlerinin gerçekleştiği coğrafyaların tarihine yönelttiği yorumu yapmıştır.¹⁹ İbn Abdülhakem'in 257/870 tarihinde

¹⁴ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Vefeyâtü'l-a'yân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1398/1978), 3/34; Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-'İlmu Li'l-melâyîn, 15.Basım, 2002), 3/313; Köse, "Abdullah b. Abdülhakem", 19/276.

¹⁵ Şemseddin Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 108.

¹⁶ Abdüsselâm es-Seyyid, *Mevsûa'tü Ulemâ'l-Arab*, 116.

¹⁷ Abdüsselâm es-Seyyid, *Mevsûa'tü Ulemâ'l-Arab*, 116; İbn Abdülhakem, *Fütûh* (Takdim), 5-7.

¹⁸ Mihne, Abbasi Halifası Me'mun'un emriyle başlatılan Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen âlimlere yönelik tahkikatları ve sonrasında yaşanan sıkıntıları ifade etmek için kullanılan tarihi döneme (218-234/833-849) atfedilen bir ifadedir. Bk. Hayrettin Yücesoy, "Mihne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020), 30/26-28.

¹⁹ Abdüsselâm es-Seyyid, *Mevsûa'tü Ulemâ'l-Arab*, 116; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, 109; Köse, "Abdullah b. Abdülhakem", 19/276.

Fustat'ta vefat ettiği rivayet edilmiştir. Mezarı babası Abdullah'ın ve aile dostu olan İmam Şâfiî'nin kabrinin yanındadır.²⁰

2. İbn Abdülhakem'in Tarihçiliği

İbn Abdülhakem'in yaşadığı 3/9. asır İslâm tarihçiliğinin en verimli dönemlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Dönemin yaygın olan tarih yazımı rivayet ve isnada dayanan rivayetçi tarih anlayışdır. Bunda o zamana kadar yetişen tarihçilerin önemli bir kısmının muhaddis olmalarının da payı olduğunu söyleyebiliriz. Bu anlamda Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Şa'bî (ö. 104/722), Ebân b. Osmân (ö. 105/723), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Mûsâ b. Ukbe (ö. 141/758), Vâkîdî (ö. 230/845), İbn Sa'd (ö. 230/845) ve İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) gibi tarihçileri örnek verebiliriz. İbn Abdülhakem de bir dönem hadis ilmiyle meşgul olmuş, onun tarih anlayışının oluşumunda hadisçiliğinin etkisi görülmektedir. İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ*'da hadisleri ve haberleri rivayet ederken kullandığı rivayet sigaları ile senet kısmının sağlam olmasına verdiği önem onun muhaddis kimliğinin yansıması olmalıdır.

İbn Abdülhakem, eserinde hadisçiliği yanında, anlatımlarında yer verdiği ayetlelerle müfessir yönünü göstermiştir. Bunlara ilaveten *Fütûh*'un içeriğinde gördüğümüz şiirler ve rivayet ettiği İsrâiliyat bilgileri eserini zenginleştiren unsurlardandır.

2.1. Fütûh'ta İçerik, Metot ve Yöntem

İbn Abdülhakem, ilk dönem genel İslâm tarihi türünde eser yazan diğer müellifler gibi eserine dünyanın yaratılışı ile başlamıştır. Döneminin eserlerine baktığımızda da neredeyse tamamı konuya yaratılış bahsi ile başlamışlardır. Bu anlamda eserler bazen dünyanın nasıl yaratıldığı bazen de Hz. Âdem'in yaratılması konusu ile başlamaktadır. İbn Abdülhakem de İbn İshâk, İbn Hişâm, İbn Sa'd ve İbn Kuteybe gibi müelliflerin geleneğine uyarak eserine dünyanın yaratılması konusyla giriş yapmıştır.²¹ Neticede İbn Abdülhakem eserine yaratma konusyla başlamakla İbn İshâk, İbn Hişâm, İbn Sa'd ve İbn Kuteybe gibi ilk dönem tarihçiler ile aynı yöntemi takip ettiğini göstermiştir.

İbn Abdülhakem'in tarih anlatımında dikkat çeken bir başka unsur değindiği konuları sürekli Mısır'ı merkeze alarak açıklamaya çalışmasıdır. O, kadim Mısır tarihini ele alırken süreci Nuh peygamber ve oğullarından başlatmıştır. Anlatımlarında yer alan Mısır ile

²⁰ Ebû Hâtım er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/257; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/34; İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/208; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn, esmâ'ü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*, 1/512; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1240; Fuad Sezgin, *Târihu't-Turâsî'l-Arabî*, çev. Fehmî Ebû'l-Fazl & Mahmûd Fehmî Hicâzî (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmeh li'l-Kitâb, 1387/1977), 1/2/233; Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler*, 109; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 2/96; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/313; Abdüsselâm es-Seyyid, *Mevsûâtü Ulemâ'l-Arab*, 117; İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 7; Özkuyumcu, "İbn Abdülhakem" 19/279.

²¹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 9; Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî, *Siyer*, çev. Sezai Özel (İstanbul: Akabe Yayınları, 1988), 72; Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî, *es-Sîretü'n Nebeviyye*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990), 1/11-16; Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk: Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 1/4-22. Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *el-Maârif*, thk: Servet Ukkâşe (Kahire: Dâru'l-Me'ârif, 1417/1996), 9-11.

bağlantılı bilgilerin çoğunluğunu, İsrâiliyat, şifahî kaynaklar, halk arasında dolaşan gerçekliği bilinmeyen menkıbevî anlatımlara dayanmaktadır. O, eserinde yer verdiği Hz. Nûh, Hz. İbrahim, Hz. İsmail, Hz. Ya'kûb, Hz. Yûsuf ve Hz. Mûsâ gibi peygamber kıssalarını²² Mısır ile bağdaştırıp anlatarak Mısır merkezli bir tarih yazımı ortaya koymuştur.

İbn Abdülhakem, dönemin ilim anlayışına uygun olarak ele aldığı tarihi malzemeyi seçerek olduğu gibi nakletmiş, rivayetleri tenkide tabi tutmamıştır. O, *Fütûh*'unda ele aldığı konularla ilgili hadislerin vârid olan farklı varyantlarına ve çeşitli rivayetlere yer vermiştir. O, Mısır'ın kadim tarihini anlatırken ele aldığı bazı konularla ilgili birden fazla rivayeti nakletmiştir. Örnek olarak Kıptîlere iyi davranılmasını tavsiye eden hadis-i şerif,²³ Firavunun aslen nereli olduğu ile ilgili rivayetler,²⁴ Mısır'dan çıkan İsrâiloğullarının sayısı ile ilgili anlatılar,²⁵ Zülkarneyn'in kim olduğu ile ilgili aktarımlar,²⁶ Mısır'a gönderilen İslâm ordusunun sayısı²⁷ ve Mısır'ın anveten mi sulhen mi fethedildiği konusundaki bilgiler birçok râviden²⁸ farklı kanallarla rivayet edilmiştir. İbn Abdülhakem metot olarak ele aldığı konularla ilgili kendisine kadar gelen bütün rivayetleri derleyerek geleneksel yöntemi sürdürmüştür. O, aynı anda birbiriyle çelişen rivayetleri nakletmekten çekinmemiş,²⁹ söz konusu çelişkili rivayetleri ele alırken bu rivayetler arasında herhangi bir tercihte bulunmamıştır. O, bu şekilde hareket ederek ele aldığı konu ile ilgili müspet-menfi bütün rivayetleri aktarmış, çelişkili rivayetler arasında tercihi okuyucuya bırakmıştır.

İbn Abdülhakem tarih anlatımında çoğunlukla objektif bir bakış açısına sahip olmuştur. Birkaç örnek dışında, kitapta ele alınan konularda müellifin kendi görüşünü empoze etmekten ziyade elindeki rivayetleri, hiçbir müdahalede bulunmaksızın, tarafsız bir şekilde aktarışı görülmektedir. O, çoğu zaman anlattığı konular hakkında yorum yapmamakla birlikte bazen rivayetlerin sonuna "vallahu a'lem" (doğrusunu Allah bilir) veya konu ile ilgili çeşitli rivayetlerden biri için "bu daha doğrudur" ifadesini koyarak kanaat belirtmiştir.³⁰ İbn Abdülhakem, özellikle Mısır'ın fethini ele alırken ve olaylara değinirken vakıaların tarihlerini zikretmekte, olaylarla ilgili başlangıç ve bitiş tarihlerini vermekte, Mısır, İfrîkiyye ve Endülü's'e yapılan akınlar hakkında tarihlendirme yaparak bilgi sunmakta, ayrıca o yıl yaşanan önemli olayları³¹ da nakletmektedir. İbn Abdülhakem, olayları belli bir tarihî düzen içerisinde ve kronolojik olarak ele almıştır.

²² Peygamber kıssalarının olduğu yerler için bk. *Fütûh*, 15-34.

²³ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 10-12.

²⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 26.

²⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 29-30.

²⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 42-45.

²⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 59-66.

²⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 89-91.

²⁹ İbn Abdülhakem özellikle Mısır'ın fethinin nasıllığı üzerine söz konusu rivayetleri ele almaktadır. Bk. *Fütûh*, 89-91. Ayrıca sahâbiden olduğu bilinen Sender ile ilgili kâfir olabileceğine dair rivayetleri de ele almaktadır. Bk. *Fütûh*, 131-133.

³⁰ "Allahu a'lem" veya "bu daha doğrudur" ifadesinin geçtiği yerler için bk. *Fütûh*, 22, 25, 26, 27, 36, 45, 67, 91, 97, 99, 104, 114, 126, 133, 148, 150, 160, 167, 174, 175, 176, 195, 214, 242, 250, 258, 259, 265, 276, 282, 284, 289, 297.

³¹ Örnek olarak Hz. Ömer döneminde yaşanan "Senetü'r-Remâde" olarak bilinen "Kıtlık Yılı" gösterilebilir.

Eserde Mısır'ın kadim tarihi daha çok vakia eksenli ve kronolojik olarak ele alınmış, Mısır'ın fethi, Mısır'a tayin olan kadılar vb. konular sürekli tarihleri belirtilerek aktarılmıştır. Eserde Mısır'a tayin olan ilk kadıdan başlayıp 246/860 yılına kadar görev yapan bütün kadılara yer verilmiş, onlarla ilgili hem biyografik bilgiler verilmiş hem de onların görev süresinin başlangıç ve bitiş tarihlerini belirtilmiştir.³²

İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ*'da ele aldığı konuları çoğunlukla sade ve anlaşılır bir dille anlatmış özellikle siyasi, ekonomik, askerî ve hukukî konuların ele alındığı bazı bölümlerde teknik bir dil kullanmıştır. İbn Abdülhakem'in *Fütûh*'unda rivayette bulunduğu şahıslar arasında Mısır tarihi ile ilgili eser veren müelliflerin olduğu bilinmekle birlikte kitap boyunca hiçbir kaynak adı vermemiştir. O, sadece şifahî yoldan nakilde bulunmuş, ilk dönem ilim anlayışına uygun olarak eser ismi verilmeksizin rivayet edilen şahısların ismi verilmiştir. İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ* adlı eserinde coğrafi bilgiler verilmiş, yer adları ve yer adlarının kökeni ile ilgili açıklamalar yapılmıştır. Özellikle Kıptîler,³³ Mısır,³⁴ Feyyûm,³⁵ İskenderiye,³⁶ Fustat³⁷ ve İfrîkiye³⁸ gibi bazı kavram ve isimlerin kökenlerine inilmiş, onlar hakkında bilgi verilmiş, eserde bu kavramla ilgili birçok rivayete yer verilmiştir. Eserde özellikle kadim Mısır tarihinde önem arz eden birçok yer ismi ele alınmış ve onlarla ilgili ayrıntılara yer verilmiştir. Burada Mağrib ve Endülüs coğrafyası hakkında da bilgiler verilmektedir. Kendisinden sonraki müellifler de eserlerinde onun verdiği coğrafi bilgileri iktibas etmişlerdir. Özellikle Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* adlı eserinde İbn Abdülhakem'den bolca alıntıda bulunmuştur.

Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethiyle yeni bir şehirleşme faaliyeti başlatılmış, Fustat, İskenderiye ve Cîze gibi şehirlerde yeni mahalleler kurulmuştur. İbn Abdülhakem, "hitat" geleneğinin Mısır'daki ilk temsilcisi, ortaya koyduğu eser de bu alanda yazılı ilk eserlerdendir. Bu eser, Mısır ve İfrîkiye coğrafyası hakkında eser yazarlar için çok kıymetli kaynak olarak kabul edilmiştir.

2.2. İbn Abdülhakem'in Kaynakları ve Kaynakları Ele Alış Tarzı

İbn Abdülhakem'in müverrih yönünü önemli kılan bir başka husus da eserine aldığı kaynakların zenginliğidir. O, eserini kaleme almadan önce kendi dönemine kadar Mısır ile ilgili Müslümanlardan ve diğer kaynaklardan gelen tüm rivayetleri toplamaya çalışmıştır. O, Müslümanlardan gelen bilgiler içerisinde ele aldığı rivayetleri öncelikle ayetlerle desteklemiş, daha çok peygamber kıssaları hakkında bilgi verirken değindiği konuyla ilgili ayetlere atıfta

³² Detaylı bilgi için bk. *Fütûh*, 211-234.

³³ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 16.

³⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 17.

³⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 22.

³⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 42-46.

³⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 92.

³⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 174.

bulunmuştur. Eserde sıklıkla hadislerle de başvurulmuş, özellikle yedinci bölüm, Mısır'a gelen sahâbîlerin burada naklettiği Hadislere hasredilmiştir.³⁹

İbn Abdülhakem'in yararlandığı ve olayları anlatırken başvurduğu bir diğer kaynak ise şiirlerdir. Eserinde farklı şairlere ait şiirlerle olayların açıklanmasına destek vermeye çalışmıştır. Bu anlamda Hassân b. Sâbit, Ebû Mus'ab mahlaslı Kays b. Küleyb el-Belvî, Ferezdak vb. gibi kendi döneminin önemli şairlerinin şiirlerini nakletmiştir.⁴⁰ İbn Abdülhakem'in en çok yararlandığı kaynak ise hiç şüphesiz Mısırlı âlimlerdir. İster adı açıkça verilsin isterse verilmesin onun bu eserinin ana omurgasını Mısırlı âlimlerin rivayet ettiği haberler oluşturmaktadır. İbn Abdülhakem, söz konusu kaynakların birçoğunu belirtmekte, çok az bir kısmını da çeşitli lafızlarla ifade etmektedir. Kitabın birçok yerinde görüldüğü üzere sadece Mısırlıların rivayet ettiği hadis-i şerifler veya haberler için⁴¹ "sadece Mısır ehli rivayet etti" ifadesi yer almaktadır.

İbn Abdülhakem'in özellikle ilk bölümde sıklıkla istifade ettiği kaynakların başında İsrâiliyat bilgileri gelmektedir. Bu bilgilerin Fütûh'a almasının sebeplerinden birinin İbn Abdülhakem'in yaşadığı Mısır coğrafyasının bir zamanlar Yahûdîlerin ve özellikle Mısır'ın yerli Hıristiyan halkı olan Kıptîlerin yaşadığı yer olması olarak kabul edilebilir. İbn Abdülhakem'in kaynak çeşitliliği bakımından zengin bir mirasa sahip olması onun bu kaynakları kullanma yöntemini de çeşitlendirmiştir. Yukarıda da açıklandığı gibi onun başta ayet ve hadisler olmak üzere, şiir, kıssalar, İsrâiliyat ve şifaî anlatımları da göz önünde bulundurmuş ve bu malzemeleri ustaca harmanlayıp yerli yerince kullanmıştır. Şimdi onun yararlandığı kaynakları ve ele alış tarzını örneklerle anlatmaya çalışalım:

2.2.1. Fütûh'ta Ayetler

İbn Abdülhakem, eserinde yer verdiği ayetlerden bir kısmı, Hz. Mûsâ ile Firavun arasındaki tartışmalarda gündeme getirilen Mısır'ın faziletlerinden bahseden ayetlerdir.⁴² Bilindiği üzere söz konusu bu ayetlerde Firavun'un sihirbazlarıyla Hz. Mûsâ'nın karşı karşıya gelmesi ve sihirbazların Hz. Mûsâ'nın peygamberliğini kabul etmesi olayı anlatılmıştır.⁴³ İbn Abdülhakem, Kâ'b el-Ahbâr'a dayanan rivayetlerde ayetle ilgili açıklamalar yapmış, Mısır'ın güzelliklerine yapılan atıflar gündeme getirilmiştir. Burada Mûsâ peygamber döneminde yaşayan sihirbazların sayısının yaklaşık 240 bin olduğu ve bunlardan sadece 12 tanesinin iman ettiği rivayet edilmiştir.

İbn Abdülhakem'in ele aldığı bir diğer ayet ise Firavun'un Mısır halkına seslenerek üzerinde yaşadıkları mükemmel toprakların ve ırmakların hâkimiyetinin kendisine ait

³⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 235-297.

⁴⁰ Hassân b. Sâbit'in şiirleri için 57 ve 76, Ebû Mus'ab'ın şiiri için 120 ve Ferezdak'ın şiirleri için de *Fütûh*'un 217-223 sayfalarına bakılabilir.

⁴¹ "sadece Mısır ehli rivayet etti" ifadesinin geçtiği yerler için bk. *Fütûh*, 108, 245, 245, 246, 248, 260, 267, 277, 282, 283, 284, 284, 284, 284, 285, 285, 286, 287, 288, 288, 289, 290.

⁴² A'râf, 7/121, 122.

⁴³ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 13; Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri* (Ankara: DİB Yayınları, 2020), 2/569-570.

olduğunu ifade ettiği ayettir.⁴⁴ İbn Abdülhakem'in aktardığına göre Firavun'un böyle bir söylemde bulunmasının sebebi Nil'in üzerinde yer alan yaklaşık 7 tane barajın tarımsal anlamda Mısır halkına hayat vermesidir. Burada daha sonra devam eden ayetler⁴⁵ verilmekte ve yorumlanmaktadır. Yine aynı konu ile ilgili Duhân sûresi 25 ve 26. ayetler⁴⁶ nakledilmiştir. Yine bu ayetler de Hz. Mûsâ döneminde yaşayan insanların bolluk, bereket ve refah içinde yaşadıklarını göstermektedir.⁴⁷ Ayetleri konular ile bağlantılı bir şekilde nakletmesi ve açıklaması onun tematik yaklaşım tarzını benimsediğini de göstermektedir.

Mısır'ın kadim tarihinin bahse konu olduğu bir başka pasajda ise İbn Abdülhakem, Firavun'un veziri Hâmân'dan bir kule inşa etmesini istediği ayeti nakletmekte ve yorumlamaktadır. İsrâiloğullarının Mısır'dan çıkışı konusundaki bir başka yerde ise Allah'ın "Kullarımı geceleyin Mısır'dan çıkar."⁴⁸ emri üzerine Hz. Mûsâ'nın beraberinde büyük bir kitleyle⁴⁹ Mısır'dan çıkması anlatılmıştır. Konunun devamında ise İbn Abdülhakem, Firavun'un söz konusu topluluk için ayetlere dayanarak "bunlar bölük pörçük, basit ve önemsiz topluluk, buna rağmen yine de bizim canımızı sıkıyorlar"⁵⁰ dediğini belirtmiştir. İbn Abdülhakem, bu ayetlerde geçen "küçük bir topluluk" ifadesini ele alıp açıklamıştır.⁵¹ İbn Abdülhakem, ayetlerde Firavun'un dilinden "küçük bir topluluk" olarak ifade edilen topluluğun Hz. Mûsâ ashâbından 670 bin kişi olduğunu ifade etmiştir.

İbn Abdülhakem, Firavun'un ordusundan kaçan Hz. Mûsâ ve ashâbından söz ederken söz konusu bu ayetlerde Firavun ve adamlarının gün doğarken Hz. Mûsâ'nın ashâbına yetiştiği ve bu iki topluluğun birbirini görmesi sonucunda İsrâiloğullarının korkuya kapıldığı anlatılmaktadır.⁵² Daha sonra İbn Abdülhakem, Hz. Mûsâ'nın asâsını denize vurmalarıyla denizden yol açılması olayını,⁵³ bir başka ayette⁵⁴ anlatılan Firavun'un boğulma sahnesi ile açıklamaktadır. Ayrıca İbn Abdülhakem, Firavun'un boğulmak üzereyken Allah'a iman ettiği anlamındaki ayetlere dayandırarak⁵⁵ anlatılmaktadır. İbn Abdülhakem yöntem olarak söz konusu bir olayla ilgili ayeti aynı konuda birbiriyle bağlantılı başka ayetlerle açıklamaktadır.⁵⁶

⁴⁴ Zuhruf, 43/51.

⁴⁵ Zuhruf, 43/51 ve 54. ayetlerin meâli için bk. Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/777-778.

⁴⁶ Duhân, 44/25 ve 26. ayetlerin meâli için bk. Karaman vd., *Kur'an Yolu*, 4/794-795.

⁴⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 14; Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, sad. Komisyon (İstanbul: Zehreveren Yayınları, 1992), 4/95.

⁴⁸ Taha, 20/77.

⁴⁹ İbn Abdülhakem, söz konusu kitlenin sayısı ile ilgili üç farklı rivayet vermektedir. Bk. *Fütûh*, 29, 30, 32.

⁵⁰ Şuarâ, 26/54, 55.

⁵¹ İbn Abdülhakem, Firavun'un bunlar küçük bir topluluktur dediği ayeti açıklayıp, Hz. Mûsâ'nın ashâbının 670 bin kişi olduğunu ifade etmiştir. Bk. *Fütûh*, 32.

⁵² Şuarâ, 26/60, 61.

⁵³ Şuarâ, 26/54, 55, 60, 61, 63.

⁵⁴ Duhân, 44/24.

⁵⁵ Yûnus, 10/90.

⁵⁶ Detaylı bilgi için bk. *Fütûh*, 30-31.

İbn Abdülhakem, ikinci bölümün hemen ilk sayfalarında Mısır Mukavkısı'na Hz. Muhammed tarafından gönderilen davet mektubuna değinirken mektupta yer alan ayete⁵⁷ atıfta bulunmuştur. O, söz konusu tebliğ mektubunda bulunan ayetle birlikte mektubu tam metin olarak kelimesi kelimesine nakletmiştir.⁵⁸

İbn Abdülhakem'in bu bölümde ele aldığı bir diğer ayet ise Tâlût ile Câlût kıssasının geçtiği, "nice az olan topluluğun Allah'ın izniyle büyük topluluklara galip geldiğini" belirten ayettir.⁵⁹ O, söz konusu kıssayı ele alırken konuyla ilgili ayete atıf yapmıştır.

İbn Abdülhakem bir başka yerde de Ömer b. Abdülaziz'in Hayyân b. Süreyc'e yazdığı, ehl-i zimme içerisinde Müslüman olanlardan cizye alınmamasını içeren mektubuna değinmiş ve akabinde "cizye ayeti" olarak bilinen Tevbe sûresinin 29. ayetini ele almıştır.⁶⁰ Öncesinde cizye konusunda dört sayfalık açıklama yapmış, bu konuda örnekler vermiş ve kendi görüşünü de müntesibi olduğu İmâm Mâlik'in fetvası üzerinden beyan etmiştir.⁶¹

Mısır'a giden sahâbîlerin ele alındığı yedinci bölümde Ammâr b. Yâsir ile ilgili başlıkta değinilen ve Bedir Gazvesi öncesinde Ebû Süfyân'ın Mekke ordusunun karşısına çıkma konusunda Ensar'a görüşünü soran Hz. Peygamber'e, bir kısım sahâbenin onlarla savaşacak güçleri olmadığını söylemelerini nakletmiştir. Bu konudaki görüşmelerde Ensar'dan Ebû Eyyûb'un "Kavminin Mûsâ'ya sen ve Rabbin gidin, savaşın! Biz burada oturacağız"⁶² sözlerini ifade eden ayetine atıf yaparak kendilerinin bu şekilde davranmayacaklarını söylemesi aktarılmıştır. Hemen akabinde ise yine Bedir Gazvesi'ne karşı gönülsüz davranan bazı kişilere değinen "Nitekim müminlerden bir kısmı isteksiz oldukları halde Rabbin seni, doğru bir kararla evinden savaşa çıkarmıştır" ayetine atıf yapılmıştır.⁶³ Sonrasında da Allah'ın meleklere, "Ben sizinle beraberim. İman edenlerin direnmelerini sağlayın"⁶⁴ emrine atıfta bulunmuştur. Bedir Gazvesi ile ilgili ayetlere değinmeye devam eden İbn Abdülhakem, ayetteki "Hatırlayın, Allah size 'iki topluluktan birini vadetmişti, siz güçsüz olanın sizin olmasını istiyordunuz'"⁶⁵ ifadelerine atıfta bulunmuş, ayrıca ayetteki "الشوكة" ve "أحدى الطائفتين" kelimelerinin de açıklamalarını yapmıştır. İbn Abdülhakem'in Bedir Gazvesi ile ilişkili olarak değindiği bir başka ayet de savaş sonrasında esir alınan müşriklerle alakalıdır.⁶⁶ İbn Abdülhakem, Bedir Savaşı ile bağlantılı ayetleri yaşanan savaş ile ilişkilendirerek aktarmış ve açıklamıştır. Ayrıca ele alınan konularla ilgili ayetler yanında konuyla ilgili hadis rivayetlerine de yer vermiştir.

⁵⁷ Âl-i İmrân, 3/64.

⁵⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 50.

⁵⁹ Bakara, 2/249; İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 70.

⁶⁰ Tevbe, 9/5, 29.

⁶¹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 145-149.

⁶² Mâide, 5/24.

⁶³ Enfâl 8/5; İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 252.

⁶⁴ Enfâl, 8/12.

⁶⁵ Enfâl, 8/12.

⁶⁶ Enfâl, 8/17, 37; İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 253.

İbn Abdülhakem'in bu eserinde tarihi konuları anlatırken yeri geldikçe atıfta bulunduğu, konularla bağlantılı olarak ele aldığı birçok başka ayetler de bulunmaktadır. Ancak burada ayetlerden bir kısmını örnek vermekle yetindik. O bir yöntem olarak; anlattığı konuları bağlantılı gördüğü ayetlerle desteklemiştir.⁶⁷ Eserdeki Kur'an'a atıflar incelendiğinde onun eserinde yer verdiği ayetlerin önemli bir kısmı, Mısır tarihi ve Firavun dönemiyle ilgili anlatımlarla ilgili olduğu görülmektedir.

2.2.2. Fütûh'ta Hadisler

İbn Abdülhakem eserinde çok sayıda hadise de atıf yapmıştır. Nitekim Hadis anabilim dalında *Fütûh*'la ilgili müstakil çalışmalar yapılmıştır.⁶⁸ Bu çalışmanın asıl konusu Hadislerin değerlendirilmesi olmadığı için burada *Fütûh*'ta yer alan hadisler hakkında genel bir değerlendirme yapılmakla iktifa edilecektir. Ailesinden gelen ilmî geleneğin kendisinde temayüz etmesiyle erken yaşta ilim serüveni başlayan İbn Abdülhakem, ilk olarak hadis alanında eğitim almıştır. O, ortaya koyduğu tarih konusundaki *Fütûh*'ta da hadis birikimini yansıtmıştır.

İbn Abdülhakem, eserinin bütün bölümlerinde yeri geldikçe hadis rivayetlerine yer vermiş, anlattığı konularla ilgili ayetleri metin içinde ele aldığı gibi hadisleri de aynı yöntemle metin içinde yeri geldikçe kullanmıştır. Eserin giriş kısmında Mısır'da yaşayan kadim topluluklardan biri olan Kıptîler ile ilgili bilgi verilirken onlarla ilgili hadisler nakledilmiştir. Ayrıca onun naklettiği hadisleri diğer hadis rivayetleriyle açıklayarak muhaddis kimliğini eserine yansıtmıştır.⁶⁹

İbn Abdülhakem, *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ*'da tekrarlarıyla birlikte 280 hadis rivayetine yer vermiştir. Bunun yaklaşık 260 tanesinin de merfû hadis olduğu tespit edilmiştir.⁷⁰ Çalışmada İbn Abdülhakem'in naklettiği hadisler, kaynağı belli olanlar ve kaynağı belirsiz olanlar şeklinde toplanmıştır. İbn Abdülhakem, bizzat isimlerini zikrettiği hocalarından duyup rivayet ettiği 90'a yakın⁷¹ hadis nakletmiştir. İbn Abdülhakem'in nakilde bulunduğu bu kişilerin büyük bir kısmının münekkitler tarafından sika ve sadûk olarak vasıflandırılmış olması *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ*'nın ilmî değerini artırmıştır. Bu durum müellif ile ilgili olumlu bir kanaat oluşturmuştur.

İbn Abdülhakem'in rivayet ettiği hadislerin senesinde adı geçen sahâbî sayısının 80 civarında olduğunu ve bunların içinde en fazla hadis rivayetinde bulunan kişinin 32 hadis ile Ukbe b. Âmir olduğu tespit edilmiştir. Ukbe b. Âmir'den sonra *Fütûh*'ta sırasıyla en fazla hadis naklettiği belirlenen sahâbîler ise; 28 hadis ile Abdullah b. Amr b. el-Âs, 16 hadis ile Muâz b. Enes, 14 hadis ile Ebû Hüreyre, 11 hadis ile Fedâle b. Ubeyd, 11 hadis ile Abdullah b. Hâris ve 10

⁶⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 262-265, 297.

⁶⁸ Abdullah b. Hamûd b. Muhammed el-Muhallefî, *El-Ehâdisü'l-Merfû'atü'l-Vâride fi Kitâbi Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ li İbn Abdilhakem* (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmî, Külliyyetü Usûlü'd-Dîn, Doktora Tezi, 1425/2004).

⁶⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 10.

⁷⁰ el-Muhallefî, *El-Ehâdisü'l-Merfû'atü'l-Vâride fi Kitâbi Fütûh*, 75-979.

⁷¹ el-Muhallefî, *El-Ehâdisü'l-Merfû'atü'l-Vâride fi Kitâbi Fütûh*, 43-50.

hadis ile Ebû Zer el-Gıfârî'dir.⁷² Diğer yandan Ukbe b. Âmir ile Abdullah b. Amr gibi sahâbîlerin uzun yıllar Mısır'da kalması, buranın ilmî hayatına yön vermiş ve hadis ilminin bu topraklarda filizlenip yerleşmesini sağlamıştır.

İbn Abdülhakem'in hem hadis hem de diğer rivayetlerde kullandığı kaynakların çoğunluğu Mısırlı ravilerdir. Onun kaynakları içerisinde Mısırlı âlimler büyük bir yer tutmaktadır. Eserinde yer verdiği rivayetlerin çoğunluğu da Yezîd b. Ebû Habîb (ö. 128/745), Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790), Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ve Abdullah b. Vehb (ö. 197/813) gibi Mısırlı âlimlere dayanmaktadır. İbn Abdülhakem rivayetleri ele alırken çağdaşı hadis âlimleri gibi isnad metodunu kullanmaya ve haberlerin sağlam kaynaklara dayanmasına önem vermiştir.

İbn Abdülhakem'in hadisleri ve diğer rivayetleri ele alırken yararlandığı bir diğer kaynak ise menşei belli olmayan meçhul dediğimiz kaynaklardır. İbn Abdülhakem'in adını sarahaten zikretmediği bu rivayetlerin sayısı nispeten daha azdır. Müellif söz konusu kaynakları aktarırken tespit edebildiğimiz kadarıyla 12 farklı kalıp kullanmıştır. Bunlardan en çok kullanılanlar, بعض الناس (Bazı insanlar) kalıbını beş defa, بعض المشايخ قيل (denildiğine göre) kalıbı yaklaşık 20 defa ve يقال (deniliyor ki) kalıbı da yaklaşık 80 defa kullanılmıştır.

İbn Abdülhakem çoğunluğu menâkıb ve mesâlib ile ilgili hadisler olmak üzere yaklaşık 30 konu ile ilgili hadis nakletmiştir.⁷³ Bu durum *Fütûhu Mısır* başlıklı bu eserin içerik açısından müellifin muhaddis kimliğini ortaya koymaktadır. İbn Abdülhakem böylelikle eserini farklı konularla ilgili hadis rivayetleriyle zenginleştirmiştir. O, aynı zamanda ele aldığı hadislerin senedini zikretme konusunda gösterdiği hassasiyetle eserinin ilmî kalitesini ortaya koymuş ve kendisinden iktibasta bulunan âlimlerin hüsnü şehadetine mazhar olmuştur.

2.2.3. Fütûh'ta Şiirler

İbn Abdülhakem şiiri tarih için yardımcı kaynak olarak kullanmıştır. Onun *Fütûhu*'nda naklettiği ilk beyit Zülkarneyn'in kim olduğu ile ilgili rivayetlerin yer aldığı bölümdedir. İbn Lehîa'dan naklettiği bir rivayette, Zülkarneyn'in halkının Rûm ve kendisinin de Himyerli bir Tübba'dan⁷⁴ olduğunu aktardığı beyitlerle dile getirilmiştir. İbn Abdülhakem'in geniş bir şekilde ele aldığı konulardan olan Zülkarneyn hakkında birçok farklı görüş bulunmaktadır. Söz konusu bu beyitler Zülkarneyn'in Müslüman bir kimliğe sahip olabileceğini ifade etmektedir.⁷⁵

İbn Abdülhakem'in ele aldığı bir diğer şiir de piramitler hakkındadır. O, bu konuda ilk olarak bazı muhaddislerin görüşünü aktarıp piramitlerin Âd kavminin hükümdarlarından

⁷² el-Muhallefî, *El-Ehâdîsü'l-Merfû'atü'l-Vâride fi Kitâbi Fâtûh*, 998-1009.

⁷³ el-Muhallefî, *El-Ehâdîsü'l-Merfû'atü'l-Vâride fi Kitâbi Fâtûh*, 1011-1026.

⁷⁴ Eski Yemen krallarının unvanıdır. Detaylı bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, "Tübba'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/455-456.

⁷⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 42-43.

Şeddâd b. Âd⁷⁶ zamanında yapıldığını nakletmektedir. Sonrasında ise kendisinin Mısır'da bulunan ilim ve irfan sahibi kimselerden bu konuya dair herhangi bir bilgi bulamadığını ifade etmiş, akabinde de piramitlerle ilgili adını zikretmediği bir şairin beyitlerine yer vermiştir. Bu beyitlerde piramitlerin baş döndüren ihtişamı, güzelliği ve büyüleyici oldukları dile getirilmiş, yüksek kuleler gibi inşa edilmiş olan piramitlerin acemlerin kabirleri olduğu ifade edilmiştir.⁷⁷

İbn Abdülhakem, Hassân b. Sâbit'in zikrettiği ve İbn Hişâm'ın rivayet ettiği şiire dayandırarak, Hz. Muhammed (as) tarafından Mısır Mukavkısı'na elçi olarak gönderilen Ebî Belteâ'nın asıl isminin Amr b. Hâtıb el-Lahmî olduğunu nakletmiştir.⁷⁸ Müellif tarafından ele alınan bir diğer beyit ise Mısır seferi esnasında Müslüman kuvvetlerinin mancınıklarla Babilon kalesini hedef alırken Amr b. el-Âs'ın dudaklarından dökülen mısralardır. Amr zafer sevincini söz konusu bu mısralarla dile getirmiştir.⁷⁹ İbn Abdülhakem eserinde Mısır'ın fethi esnasında Abdullah b. Amr'ın yaralanması üzere yaralı iken söylediği beyitleri de nakletmiştir.⁸⁰

İbn Abdülhakem, Muâviye b. Ebû Süfyân'a ve diğer bazı sahâbîlere karşı düzenlenen süikast girişimlerini ele alırken Hassân b. Sâbit'in altı mısralık bir şiirine yer vermiştir. Söz konusu şiirden önce de Harûrîler olarak bilinen Hâricî grubunun, bazı şahıslara yapacağı suikast saldırıları ele alınmıştır. Nitekim bu saldırılar sonucunda sahâbeden Hârice b. Huzâfe öldürülmüştür. İbn Abdülhakem yaşanan bu olaylardan sonra konudan bağımsız bir şekilde Hassân b. Sâbit'in Ümeyyeoğulları ile Hâşimoğullarını kıyasladığı şiire yer vermiştir.⁸¹

Ele alınan bir başka şiirde ise Abdülaziz b. Mervân'ın, oğlu Zebbân'a hibe ettiği bir hamamın eleştirisi yapılmaktadır. Şiirde söz konusu hamamın insan ruhuna hitap edecek bir inceliğe ve güzelliğe sahip olmadığı, aksine sıradan bir yapıdan ibaret olduğu ele alınmıştır.⁸² İbn Abdülhakem, kitabında Mısır'da bulunan hamamların sayısının fazla olmasıyla ilgili eleştiride bulunmuştur. İbn Abdülhakem'in naklettiği uzun şiirlerden biri de 16 beyitten oluşan hiciv eksenli bir kasidedir. Söz konusu bu kasidenin yazarı Ebu'l-Mus'ab olarak bilinen, aynı zamanda Amr b. el-Âs'ın da hâcibi olan Kays b. Küleyb el-Belvî'dir. Ebu'l-Mus'ab bu kasidede Mısır'da bulunan eşrafı hicvetmiştir.⁸³

İbn Abdülhakem'in *Fütûh*'ta yer verdiği şiirlerden biri de neseb ilmiyle tanınan Kinâne ile Havlân kabilesinden iki kişinin aralarında geçen atışmadır. Söz konusu bu atışmada her iki şair de mensubu oldukları soy ve kabilesini yüceltmıştır.⁸⁴ *Fütûhu Mısır ve ahhârûhâ*'da bahse

⁷⁶ Şeddâd b. Âd hakkında detaylı bilgi için bk. İskender Pala, *Andiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü* (Kültür Bakanlığı Yayınları: İstanbul, 1989), 436.

⁷⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 47.

⁷⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 57.

⁷⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 65.

⁸⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 76.

⁸¹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 106.

⁸² İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 111-112.

⁸³ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 120.

⁸⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 122.

konu olan şiirlerden biri de Emevîlerin Mısır valilerinden olan Kurre b. Şerîk'in azledilmesiyle ilgili. İbn Abdülhakem'in ismini zikretmediği bir şairden yapmış olduğu rivayette, Kurre b. Şerîk'in görevden alınmasına duyulan şaşkınlık dile getirilmiştir.⁸⁵

İbn Abdülhakem'in değindiği bir diğer şiirde Amr b. Habîb adında biri, mensup olduğu kabileyi belirtmiştir. O, bu şiiri aktarırken şairin ismini zikretmemiştir.⁸⁶ İbn Abdülhakem, Mısır'da bulunan atlar ile ilgili açıklamalar da yapmış, burada Mısır'da bulunan atların kökeni hakkında detaylı bir bilgi verdikten sonra ismini zikretmediği bir şairin bir beytini nakletmiştir. Söz konusu beyitte atların çok hızlı yol aldıklarına değinilmiş ve 'Aclî isimli bir atın bütün rakiplerini geçtiği ifade edilmiştir.⁸⁷ İbn Abdülhakem'in Mısır'da bulunan atların kökenine değinmesi eserin aynı zamanda Mısır'ın kültürel ve coğrafi meseleleri ele alan yönünü göstermektedir.

Eserde Hz. Ömer'in Mısır'da bulunan işçilerin haklarıyla ilgili bir problem oluşması üzerine Muhammed b. Mesleme'yi müfettiş olarak Mısır'a göndererek olayın aslının araştırmasını istemesi konusu nakledilmiştir. Onun bu konuyla ilgili naklettiği 24 beyitlik bir şiirde Hz. Ömer'in emir ve önerilerini içeren mektubuna yer verilmiştir. Bu şiirin hemen sonrasında Ebu'l-Muhtâr en-Nemîrî adında bir şahsın 20 beyitlik, muhteva yönünden bir önceki şiirle benzerlik gösteren başka bir şiir nakledilmiştir.⁸⁸

İbn Abdülhakem, eserinde Amr b. el-Âs'ın Fec nahiyesinin Mukattam bölgesinde defnedilmesi ile alakalı olarak Hicâz'da Abdullah b. Zübeyr'in söylediği beyitleri de nakletmiştir. Nakledilen altı mısralık beyitte Amr b. el-Âs'ın aleyhinde söylemler yer almaktadır.⁸⁹ *Fütûh*'ta yer alan bir başka şiir ise İfrîkiyye fethi için yapılan savaşta George'un (Gregorius) kızının esir alınması ve sonrasında ganimet olarak Ensâr'dan birinin payına düşmesiyle ilgilidir. İbn Abdülhakem bu durumla ilgili kaynağını zikretmeksizin Ensâr'dan olan gencin payına düşen bu kız için söylediği üç mısralık bir şiir nakletmiştir. Bahse konu olan kız ise yolculuk esnasında şiiri dinleyince kendisini bineğinden yere atıp boynunu kırmış ve oracıkta ölmüştür.⁹⁰

İbn Abdülhakem'in naklettiği bir başka beyitte 31/652 yılında Nûbe'yi ele geçirmek için yapılan Dongola muhasarası esnasında şair savaşın şiddetini şu ifadelerle gözler önüne sermiştir: "Gözlerim Dongola günü gibisini görmedi / Atlar ağır zırhlılar ile dörtnala koşuyordu." Bilindiği gibi bu savaşta birçok Müslüman Nûbe ordusunun mahir okçuları tarafından gözlerinden vurulmuşlardı.⁹¹

⁸⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 127.

⁸⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 131.

⁸⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 136-139.

⁸⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 140-142.

⁸⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 172.

⁹⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 174.

⁹¹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 177.

Görüldüğü gibi müellif naklettiği şiirlerle eserine renk katmış, *Fütûh*'unda anlattığı konularla ilgili burada ele alamadığımız daha başka birçok şiire yer vermiştir.⁹²

2.2.4. *Fütûh'ta İsrâiliyat Rivayetleri*

İsrâiliyat en genel anlamıyla Yahudilik ve Hıristiyanlıktan İslâm kaynaklarına geçtiği kabul edilen bilgiler için kullanılan bir terimdir. Bundan da öte eski din ve kültürlerden İslâm kaynaklarına aktarılan bilgilerin çoğunluğu genellikle İsrâiliyat olarak adlandırılır.⁹³ *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ'nın* muhtevasına bakıldığında ilk bölümde yer alan Mısır'ın kadim tarihi ile ilgili rivayetlerin büyük bir kısmının diğer kültürlerden İslâm kaynaklarına nakledildiği görülmektedir. Biz de bu başlık altında daha çok ilk bölümde yer alan, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Amr, Ka'b el-Ahbâr, Vehb b. Münebbih, İbn Cüreyc, Muhammed b. Sâib el-Kelbî ve İbn İshâk gibi İsrâiliyat ile ilişkilendirilen kişilerin yaptığı nakiller çerçevesinde diğer din ve kültürlerden İslâm kaynaklarına geçen, efsanevî ve mitolojik öğeler barındıran rivayetleri ele almaya çalışacağız.

Fütûh'ta yer alan İsrâiliyat tarzı rivayetlerin ilki dünyanın nasıl yaratıldığı ile ilgilidir. Bu rivayette dünyanın bir tavus kuşunun başı, kanatları, gövdesi ve kuyruğu şeklinde beş uzvuna benzer şekilde yaratıldığı ifade edilmiş, Mısır ve Şam bu kuşun gövdesi olarak ifade edilmiştir. Söz konusu rivayetin râvisi Abdullah b. Amr b. el-Âs, İslâmî gelenekte İsrâiliyatı nakleden sahâbîlerden biri olarak bilinir. O, Mısır'da uzun yıllar kaldıktan sonra bölgenin kadim tarihi ve kültürü hakkında pek çok İsrâilî rivayet nakletmiştir.⁹⁴

İsrâiliyat'tan İslâm kaynaklarına geçen bir diğer husus da Hz. İbrahim eşi Hâcer'in kim olduğu ile ilgili meseledir. Tevrat'ta yer alan bilgilere göre Hâcer Mısırlı bir cariyedir.⁹⁵ İbn Abdülhakem ve daha sonra da Taberî Hâcer'in Mısırlı olduğuna dair rivayetleri kitaplarına almışlardır.⁹⁶ Hz. Mûsâ dönemi sihir ve sihirbazlıkla ilgili A'raf Sûresi 121 ve 122. ayetler ele alınmıştır. İbn Abdülhakem konuyla ilgili olarak bu ayetlere yer vermiş ve yaptığı açıklamada Hz. Mûsâ döneminde yaşayan sihirbazların sayısı ile ilgili bir rivayet nakletmiştir. Tefsir kitaplarında yer alan bu tarz bilgilerin ehl-i kitab literatüründen İslâm kaynaklarına geçtiği bilinmektedir.⁹⁷

İbn Abdülhakem Mısır'ın faziletlerini ele alırken aktardığı rivayetlerin bazılarında kaynak zikretmemektedir. Bir önceki konularda bahsettiğimiz üzere müellifin bilgi kaynaklarından biri de şifahî yoldan elde ettiği bilgilerdir. Bu bilgilerin bazılarını zikrederken kaynağı ile birlikte rivayet etmektedir. Diğer yandan babasının ders halkasına katılmak üzere

⁹² İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 217-223.

⁹³ İbrahim Hatiboğlu, "İsrâiliyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/195.

⁹⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 9.

⁹⁵ Tekvin/Yaratılış Kitabının 16. Bölümünde Hacer'in Mısırlı bir cariyeye olduğu bilgisi yer almaktadır. Detaylı bilgi için bk. Şaban Kuzgun, "Hâcer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/432.

⁹⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 12; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meâfir, 1387/1967), 1/246.

⁹⁷ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 12; İbn Atiyye, *el-Muherrerü'l-Vecîz*, 4/19; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, 4/95.

Fustat'a gelen kişilerden şifahî yoldan edindiği bazı bilgileri de kaynak vermeksizin rivayet etmektedir. İbn Abdülhakem'in bu şekilde, özellikle Mısır'ın faziletleri ile ilgili olarak kaynak vermeksizin rivayet ettiği birçok bilginin İsrâiliyat kaynaklı olduğu görülmektedir.⁹⁸

İsrâiliyat'a konu olan diğer rivayetler ise Hz. Nuh ve çocukları ile ilgili nakillerdir. İbn Abbâs'tan rivayet edilen uzun bir pasajda Nuh (as) ve çocuklarıyla ilgili bilgiler verilmiştir. *Fütûh*'un muhakkiklerinden olan Hamâhullah Vulid es-Sâlim de bahse konu olan bu uzun rivayetin İsrâiliyat olduğu bilgisini dipnotta göstermiştir. Bir başka rivayet ise Hz. Nuh'un torunlarının soyundan gelen halkların kim olduğu ile ilgili, Saîd b. Müseyyeb'in muhtemelen Vehb b. Münebbih⁹⁹ kanalıyla aktardığı bilgilerdir. Hemen akabinde ise Hz. Nuh'un soyundan gelen birçok kimse zikredilmiş, Mısır ve Kıptî isimlerinin kökenleri üzerinde durulmuştur.¹⁰⁰

İbn Abdülhakem'in değindiği bir diğer İsrâiliyat bilgisi de en eski Arap kabilesi olduğu kabul edilen yarı efsanevî göçebe Sâmi topluluk Amâlika ile ilgilidir.¹⁰¹ İbn Abdülhakem ehl-i kitaptan İslâm kaynaklarına geçmiş olan bu halk ile ilgili rivayetlere *Fütûh*'ta yer vermiştir.¹⁰² Yoğun İsrâilî rivayetler içeren bir başka mesele de Hz. Yakup ile Hz. Yusuf'un hayatının ele alındığı aktarımlardır. Burada özellikle rakamsal bilgiler anlamında Hz. Yusuf'un kuyuya atılma yaşı, yönetici olduğu yaş, babası Hz. Yakup ile yeniden buluşma yaşı ve vefat ettiği yaş abartılı bir anlatımla verilmiştir. Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şerifler başta olmak üzere İslâm kaynaklarında Hz. Yusuf'un hayatı detaylı bir şekilde ele alınmışsa da yaşıyla ilgili ayrıntılara girilmemiş, sadece kıssadan hisse çıkarma maksatlı anlatım söz konusu edilmiştir. Eserde senet kısmında İbn Abbâs'ın yer aldığı Hz. Yusuf'un kemiklerinin taşınması olayı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ömer Faruk Harman, İslâm kaynaklarına sonradan giren bu bilgilerin Tevrat menşeli olduğunu belirtmiştir.¹⁰³

Fütûh'ta Hz. Yakup ile ilgili de pek çok İsrâilî rivayet yer almış, bu rivayetlerde onun Mısır'a birlikte geldiği kişi sayısı ile Mısır'dan çıkarken yanında bulunan kişi sayısı hakkındaki rivayetler, vefat ettiği yaş ile ilgili aktarımlar gibi İslâm kaynaklarına sonradan geçen bilgilere yer verilmiştir. İbn Abdülhakem'in Ka'b el-Ahbâr tarikiyle zikrettiği bir rivayette ise Hz. Yakup'un defnedildiği yer ile ilgili bilgi verilmiştir.¹⁰⁴ İbn Abdülhakem, diğer konularda olduğu gibi bu konu hakkında da rivayetçi kimliğini ön plana çıkararak farklı rivayetleri yan yana nakletmiştir.

İbn Abdülhakem'in ehl-i kitap kültüründen rivayette bulunduğu diğer konular ise Firavun'un aslen kim olduğu meselesi ile Delûke adında bir Mısır kraliçesi ile ilgili

⁹⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 13-15.

⁹⁹ Kitapta yer alan rivayet ile Vehb b. Münebbih'in naklettiği rivayet hemen hemen aynıdır. Detaylı bilgi için bk. Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyat*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1979).

¹⁰⁰ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 15-17.

¹⁰¹ Sargon Erdem, "Amâlika", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/556.

¹⁰² İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 19-21.

¹⁰³ Ömer Faruk Harman, "Yûsuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 1-5.

¹⁰⁴ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 23-25.

aktarımlardır. Müellif ilk dönem tarih anlayışının tezahürü olan rivayetçi kişiliğini eserine nakşetmiş, özellikle Firavun'un kimliği konusunda ilgili üç farklı rivayet zikretmiştir. Sonunda kendisi de anlattıklarının doğruluğundan tam olarak emin olmadığından "والله أعلم/*doğrusunu Allah bilir*" ifadesini kullanmıştır.

İsrâiloğullarının Mısır'dan çıkışını ele alan İbn Abdülhakem, Hz. Mûsâ ile beraber Mısır'dan çıkan kişi sayısı ile ilgili farklı kanallardan rivayetler nakletmiştir. Süyûtî, ilgili ayetlerin tefsirini yaparken Mısır'dan çıkan İsrâiloğulları ile bunların peşinden giden Firavun ve askerlerinin sayısı hakkında neredeyse tamamı İbn Abbâs kanalıyla İslâm kaynaklarına geçmiş pek çok kişiden farklı rivayetler aktarılmıştır.¹⁰⁵ Eserinde Hz. Mûsâ sonrası Mısır krallarına değinen İbn Abdülhakem, bu konuda pek çok İsrailî bilgiyi kaynağını belirtmeksizin nakletmiştir. Hz. Süleyman ile ilgili de Ka'b el-Ahbâr'dan bir rivayet nakletmiştir.¹⁰⁶

İbn Abdülhakem'in İsrâiliyattan naklettiği bir diğer konu da Bâbil kralı Buhtunnasr'ın Mısır topraklarına girişile ilgilidir. Taberî'nin de geniş bir şekilde ele aldığı bu meselede İsrâiloğulları peygamberlerinden olan İrmiya/Ermiya¹⁰⁷ ile Buhtunnasr arasında geçen diyaloga ve Buhtunnasr'ın Mısır'da yaptığı katliama yer verilmiştir.¹⁰⁸

Fütûh'ta İskenderiye şehrinin tarihi, Ye'cûc ve Me'cûc ile ilgili rivayetlere yer verilmiş, bazı rivayetlerde Zülkarneyn ile İskender'in aynı kişi olduğu bilgisi verilmekte, bazı rivayetlerde de Zülkarneyn'in kral ve iyi bir adam olduğu, iki küçük boynuzu olduğuna dair bilgi verilmiştir. Yine Zülkarneyn'in Mısırlı olduğu ve Hz. Nuh'un oğlu Yâfes'in soyundan geldiğine dair rivayetlere yer verilmiştir. Ayrıca İbn Abdülhakem, İskenderiye'nin inşası konusunu ele alırken yanında mushaf ya da kitaplar bulunan ehl-i kitaptan iki kişinin Hz. Peygamber ile konuştuğu yolundaki rivayete yer vermiştir.¹⁰⁹

İbn Abdülhakem'in kaynaklarından biri olan İsrâiliyatın İslâm kaynaklarına geçmesi sahâbe ve tâbiîn döneminde başlamıştır. Söz konusu bu kitlenin ehl-i kitaptan rivayetleri nakletmesi bazı âlimlerce tenkit edilmişse de "*şer'u men kablenâ*"¹¹⁰ ilkesi gereğince bu bilgilerin kabul edilmesi gerektiği savunulmuştur. Diğer yandan özellikle ehl-i kitaptan alınan peygamber kıssaları ve önceki ümmetlerin durumları ile ilgili verilen bilgilerin muhtevasına bakıldığında, ayrıntı ve abartılar bir yana özünde Kur'an-ı Kerim ve hadis-i şeriflerde verilen bilgilerle uyumluluk göze çarpmaktadır. Bu durum İsrâiliyat kaynaklı haberleriyle ele alınan konuların boşluklarının doldurulması sağlanmıştır.

¹⁰⁵ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 29-33; Süyûtî, eş-Şâfiî. *ed-Dürri'l Mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. Çev. Zekeriya Yıldız. (İstanbul: Ocak Yayınları, 2012), 11/239-245.

¹⁰⁶ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 34-36.

¹⁰⁷ Tavratta ise Yeremya olarak geçmektedir. Detaylı bilgi için bk. Salime Leyla Gürkan, *İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi*, 2. Basım (İstanbul: İSAM Yayınları, 2019), 213-216.

¹⁰⁸ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 36-39; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, 1/539-561.

¹⁰⁹ İbn Abdülhakem, *Fütûh*, 42-48.

¹¹⁰ Hz. Peygamber'den önceki peygamberler vasıtasıyla bildirilen dinî hükümlerdir. Detaylı bilgi için bk. İbrahim Kâfi Dönmez, "*Şer'u men kablenâ*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/15-19.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Hız. Peygamber'in vefatından sonra dört halife döneminde ve sonraki ilk yüzyılda İslâm coğrafyası çok geniş sınırlara ulaşmıştır. Bu dönemde çok sayıda yeni ülke, bölge ve şehir fethedilmiş, Müslümanlar farklı millet ve etnik gruptan insanlarla karşı karşıya gelmişlerdir. Çin-Hint sınırlarından, Atlas okyanusuna, Kafkasya-Orta Asya'dan Sahrâ-Orta Afrika hudutlarına kadar ilerleyen Müslümanlar çok farklı yeni kültürleri tanıma fırsatı bulmuşlardır. Fetihlerle birlikte Müslüman orduların faaliyetlerini konu alan, İslâm ilim literatüründe *fütûh* adı verilen yeni bir eser türü doğmuştur. Bu eserlerde sadece savaşlar ve fetihler değil, fethedilen yeni yerlerin halkları, coğrafyası, dinleri ve kültürleri gibi pek çok konuda bilgi verilmiştir. Bu araştırmaya konu olan İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ'sı* da fütûh tarzı eserler içerisinde çok büyük bir öneme sahiptir. Bu eseri önemli yapan en öncelikli konu ise onun alanında bize kadar ulaşan ilk eser olmasıdır. Bundan dolayı da *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ* adlı bu eser, Mısır'ın kadim tarihi yanında İfrîkiye, Mağrib ve Endülüs'ün fethi ve tarihi hakkında çalışan araştırmacılar için önemli bir ana kaynaktır. Tarihte özellikle Mısır konusunu ele alan birçok müellif eserlerinde *Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ*'dan adeta kelime kelime iktibas yapmışlardır.

İbn Abdülhakem'in müverrih kimliğinin yanı sıra ayrıca bir muhaddis olması onun tarih anlayışını derinden etkilemiş, rivayetleri daha çok isnad usûlü ile nakletmeye yöneltmiştir. Onun muhaddislik hassasiyetinden dolayı, kaynağını zikrettiği haberlerin rivayet zincirini de vermiş, rivayet senetlerine verilen önem de *Fütûh*'u ilmî anlamda daha değerli ve güvenilir konuma getirmiştir. Ayrıca İbn Abdülhakem'in hadis münekkittelerince sika bir râvî olarak kabul edilmesi onun eseri ve bilgi aktarımı konusunda önemli ve değerli bir konuma getirmiştir.

İbn Abdülhakem, rivayetçi tarih yöntemini takip ederek, ele aldığı haberleri genellikle herhangi bir değerlendirmeye tâbi tutmadan, kritize etmeden yorumsuz bir şekilde olduğu gibi nakletmiştir. Onun haberleri yorumlamadan olduğu gibi nakletmesi, sonraki dönem araştırmacılar için kadim anlatım ve malzemenin günümüze ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu durum araştırmacılar için geniş ve açık bir yorum ve değerlendirme alanı bırakmıştır.

İbn Abdülhakem *Fütûh*'un içeriğini, sarîh kaynaklar olarak addettiği Kur'an-ı Kerim, hadis-i şerifler, şiirler, Mısırlı râvilerden naklettiği İsrâiliyattan olan kıssalar yanında kaynağı meçhul birçok şifâhî yoldan aktardığı rivayetlerle zenginleştirmiştir. O, böylece çok erken dönemlerde var olan malzemenin korunmasını ve kendisinden sonraki kuşaklara ulaşmasını sağlamıştır. Onun sunduğu bu birikim, diğer müelliflerin tam olarak ulaşamayacağı birçok yerel rivayet ve bilgiye ulaşılma imkânı vermiştir. Onun sunduğu bu bilgiler tarih alanıyla birlikte tefsir, hadis, fıkıh, coğrafya, sosyoloji vb. gibi ilim dalları için de çok büyük ehemmiyet teşkil etmiştir.

İthaf

Bu makale, İsrail'in Gazze'deki üniversitelere, okullara, hastanelere, mülteci kamplarına, evlere, camilere ve kiliselere düzenlediği vahşi, barbar, insanlık ve hukuk dışı saldırıları nedeniyle hayatını kaybeden bilim insanları, öğrenciler, sağlık çalışanları, din adamları, gazeteciler, bebekler, çocuklar ve masum sivillere ithaf edilmiştir. İsrail'in iki milyondan fazla Gazzeliyi evlerinden ve topraklarından sürgün etmek istemesi insanlık dışıdır. İsrail'in uluslararası hukuka, insan hak ve hürriyetlerine aykırılık içeren tüm işgal ve saldırıları suçtur ve bu nedenle yargılanması gerekmektedir.

Yazarlık Katkısı

Çalışmamız iki yazarlı olarak yürütülmüş olup, yazarlık katkısı her bir yazar için %50'dir.

Etik Kurul Beyanı

Araştırmamız doküman incelemesine dayalı olarak hazırlanmıştır. Etik kurul onayı gerekmemektedir.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Abdullah b. Hamûd b. Muhammed el-Muhallefi. El-Ehâdisü'l-Merfû'atü'l-Vâride fî Kitâbi Fûtühu Mısır ve ahbâruhâ li İbn-i Abdilhakem. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmî, Külliyyetü Usûlü'd-Dîn, Doktora Tezi, 1425/2004.
- Aydemir, Abdullah. Tefsirde İsrâiliyyat, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 1979.
- Çelebi, Kâtib. Keşfü'z-zunûn. thk. Şerafeddin Yaltkaya. Beyrut: Dâru İhyâü't-Turâsi'l-Arabî, 1941.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Şer'u men kablenâ". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 39/15-19. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs b. Münzir er-Râzî. el-Cerh ve't-ta'dîl. thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1372/1953.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. Hak Dini Kur'an Dili. sad. Komisyon. 10 Cilt. İstanbul: Zehreveyn Yayınları, 1992.
- Erdem, Sargon. "Amâlika". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 2/556-558. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Fahredden er-Râzî, Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî. Tefsîr-i Kebîr(Mefâtihu'l-gayb). trc. Komisyon. 23 Cilt. Ankara: Huzur Yayınevi, 1989.
- Günaltay, Şemdeddin. İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Gürkan, Salime Leyla. İbrâhim'den Ezra'ya İsrâiloğulları Tarihi. 2. Basım. İstanbul: İSAM Yayınları, 2019.
- Harman, Ömer Faruk. "Tübba". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 41/455-456. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Harman, Ömer Faruk. "Yûsuf". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 44/1-5. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Hatiboğlu, İbrahim. "İsrâiliyyat". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 23/195-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Abdilhakem el-Mısırî el-Kureşî. Fütûhu Mısır ve ahbâruhâ. thk. Hamâhullah Vulid es-Sâlim. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdirrahmân b. Gâlib el-Muhâribî el-Gırnâtî el-Endelüsî. el-Muherrerü'l-Vecîz. thk. Heyet. 8 Cilt. Katar: Vüzerâtü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1428/2007.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî, thk. Heyet, Tehzîbü't-Tehzîb. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1414/1993.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. Vefeyâtü'l-a'yân. thk. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1398/1978.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Himyerî el-Meâfirî el-Basrî el-Mısırî. es-Sîretü'n Nebeviyye. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1410/1990.
- İsmail Paşa, Bağdatlı. Hediyetü'l-ârifin, esmâ'ü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin. thk. Kilisli Rifat Efendi & İbnülemin Mahmud Kemal İnan & Avni Aktuç. 2 Cilt. İstanbul: Müessesetü't-Târihu'l-Arabî, 1991.
- Karaman, Hayreddin vd. Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsiri. 5 Cilt. Ankara: DİB Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Kehhâle, Ömer Rıza. Mu'cemü'l-müellifin, 4 Cilt. Dimaşk: Müessesetü'r-Risâle, 1376/1957.
- Köse, Saffet. "Abdullah b. Abdülhakem". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 19/276-277. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kuzgun, Şaban. "Hâcer". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 14/431-433. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Özkuyumcu, Nadir. "İbn Abdülhakem". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 19/278-279. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Pala, İskender. Andiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü. Kültür Bakanlığı Yayınları: Ankara, 1989.
- Seyyid, Abdüsselâm. Mevsûa'tü Ulemâi'l-Arab. Umman: el-Ehliyetü Linneşri ve't-Tevzi', 2005.
- Sezgin, Fuad. Târîhu't-Turâsi'l-Arabî. çev. Fehmî Ebü'l-Fazl & Mahmûd Fehmî Hicâzî. 2 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmmelî'l-Kitâb, 1387/1977.
- Süyûtî, eş-Şâfiî. *ed-Dürrül Mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. Çev. Zekeriya Yıldız. 16 cilt. İstanbul: Ocak Yayınları, 2012.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî. Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meâfir, 1387/1967.
- Yücesoy, Hayrettin. "Mihne". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 30/26-28. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.
- Ziriklî, Hayreddin. el-A'lâm. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmu Li'l-melâyîn, 15. Basım, 1423/2002.